Editör:
Dr. Siyret AYAS ŞARMAN

Sosyal Dışlanma Ekseninde **GÖRMEKTEN KAÇINDIKLARIMIZ**

DETAY YAYINCILIK
Ankara, 2023

DETAY YAYINLARI : 1673

1. Baskı : Mart 2023
ISBN : 978-605-254-748-9
Yayıncı Sertifika No : 46573
Matbaa Sertifika No : 42488

Kitap bölümlerine ait her türlü yasal/akademik ile bilim, etik ve dil sorumluluk bölüm yazarlarına aittir.

© Detay Anatolia Akademik Yayıncılık Ltd. Şti.

Her hakkı saklıdır. Yazarından ve yayınevinden yazılı izin alınmaksızın bu kitabın fotokopi veya diğer yollarla kısmen veya tamamen çoğaltılması, basılması ve yayınlanması yasaktır. Aksine davranış, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu gereğince, 5 yıla kadar hapis ve adli para cezaları ile fotokopi ve basım aletlerine el konulmasını gerektirir.

Dizgi : Detay Yayıncılık
Kapak Tasarım : Detay Yayıncılık
Baskı ve Cilt : Bizim Buro Basımevi
1. Sanayi Caddesi Sedef Sokak No: 6/1 İskitler-Ankara

Kütüphane Bilgi Kartı
Editör: Siyret Ayas Şarman
Sosyal Dışlanma Ekseninde Görmekten Kaçındıklarımız, 1. Baskı
ISBN: 978-605-254-748-9, viii + 390 sayfa, kaynakça var, dizin yok

DETAY YAYINCILIK

GENEL DAĞITIM ve İSTEME ADRESİ
DETAY ANATOLIA AKADEMİK YAYINCILIK LTD. ŞTİ.
Adakale Sokak No: 14/4 Kızılay/Ankara
Tel : (0.312) 434 09 49 ● Faks: (0.312) 434 31 42
Web: www.detayyayin.com.tr ● e-posta: detayyay@gmail.com

MADDE BAĞIMLILIĞI VE SOSYAL DIŞLANMA: İŞSİZLİK BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME

*Ayşıl KABAKÇI**

Özet

Madde bağımlılığı çevresel ve kişisel faktörlerin sebep olduğu, birçok olumsuz sonucu beraberinde getiren ve çözülmesi gereken toplumsal bir sorundur. Bağımlı birey sayısı gün geçtikçe artmakta, dolayısıyla madde bağımlılığı her geçen gün daha büyük bir sorun haline gelmektedir. Madde bağımlısı bireylerin toplumda ve çalışma hayatında karşı karşıya kaldığı pek çok sorun bulunmaktadır. Bu sorunlardan biri de sosyal dışlanmadır. Sosyal dışlanma ve madde bağımlılığı ilişkisinde işsizliğin hem neden hem de sonuç olarak ortaya çıktığı iki yönlü rolü bulunmaktadır. Madde bağımlısı bireylerin sosyal yaşamda olduğu gibi çalışma yaşamında da korunması, istihdam edilmelerinin sağlanması; bireysel ve sosyal açıdan birçok soruna neden olan sosyal dışlanmanın önüne geçebilecektir. Çalışmada öncelikle bağımlılık olgusu ele alınmış, bağımlılığın dünyada ve Türkiye'deki mevcut durumuna değinilmiştir. Devamında sosyal dışlanma ekseninde bağımlılık olgusu değerlendirilmiş, bağımlıların işgücü piyasalarındaki durumundan söz edilmiş; örnek uygulama ve çalışmalara yer verilmiştir.

Giriş

Madde bağımlılığı, tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de büyük bir sorun alanıdır. Öyle ki maddeye karşı bağımlılık geliştiren bireylerin önce kendileri, daha sonra mikro boyutta aileleri ve yakın çevreleri (iş, akraba ve sosyal); makro boyutta ise tüm toplum olumsuz yönde etkilenmektedir.

Madde bağımlısı bireyler dezavantajlı gruplar arasında yer almaktadırlar. Bundan ötürü sosyal yaşamlarının birçok alanında dışlanma sorunuyla karşı karşıya kalmaktadırlar. Madde bağımlısı bireylerin yaşadıkları sorunların başında ise işsizlik gelmektedir. İşsizlik, madde bağımlılığı ve sosyal dışlanma ilişkisi içerisinde kimi zaman bir neden kimi zaman da bir sonuç olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim işsizliğin madde bağımlılığının nedeni olarak görüldüğü savda sonuç sosyal dışlanma şeklinde gerçekleşirken, madde bağımlılığı nedeniyle dışlanan ve işsiz kalan bireyde farklı sonuçlarla karşı karşıya kalınmaktadır. Madde bağımlısı bireylerde maddeden yoksun kalma halinde ve maddeyi farklı yollarla temin etmeye yönelik düşüncelerden ötürü verimsizlik, dikkatsizlik, işe devamsızlık, çalışanlar arası ilişkilerde gerginlik gibi

* Araş. Gör. Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, aysilkabakci@ktu.edu.tr.

sorunlar açığa çıktığından, işyerinde hedeflenen verimliliğin sağlanması zorlaşmaktadır. Bu nedenle söz konusu bireylerin işsiz kalma riski de artmaktadır.

Öte yandan farklı nedenlerle işsiz kalan birey bunun sonucunda maddeye yönelebilmektedir. Madde kullanımı ise zamanla bağımlılığa dönüşebilmektedir. Görüldüğü üzere değişkenler arasında hangisinin neden hangisinin sonuç olduğunun tespiti oldukça zordur. Fakat özellikle işgücü piyasaları açısından sosyal dışlanma ve madde bağımlılığı ilişkisinin bir sarmala döndüğü açıktır. Bu noktadan hareketle çalışmada öncelikle bağımlılık olgusu kavramsal açıdan ele alınacak ardından sosyal dışlanma ile arasındaki ilişkiye değinilecektir. Son olarak da bu ilişki içerisinde işsizliğin rolü belirlenmeye çalışılacaktır.

Madde Bağımlılığı Olgusuna Kavramsal Bir Bakış

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) madde bağımlılığını; "*Canlı bir organizmanın, bir madde ile etkileşime girmesinden kaynaklanan psişik ve bazen aynı zamanda fiziksel nitelikli durum. Ayırt edici niteliği, davranışta ve uyaranlara yönelik diğer yanıtlarda meydana gelen değişimler olup, hep sürekli ya da dönem dönem söz konusu maddeyi alma yönünde karsı koyulmaz bir dürtü içerir. Bu dürtü, maddenin uyandırdığı psişik etkileri yaşama ya da onun yoksunluğunun getirdiği huzursuzluğu giderme isteğinden kaynaklanır*" şeklinde tanımlamaktadır (Booth, 1996: 72). Madde bağımlılığı kavramının temelinde bilinç durumu değişikliği bulunmaktadır. Bu bilinç durum değişikliğini yaratmak için birey; uyuşturucu, alkol veya tütün kullanımına başvurmaktadır. Söz konusu maddelerin sahip olduğu etkinin vücutta yaratılması için birey farklı maddeler yutabilmekte, vücuduna bu maddeleri enjekte edilebilmekte veya soluyabilmektedir (Leifer, 2014: 1241). Bağımlılık kavramında vurgulanan nokta bağımlı olan bireyin bağımlı olduğu maddenin kendinde yaratabileceği zararlı sonuçlarını bilmesidir. Birey her ne kadar bu sonuçları bilse de maddeye karşı konulamaz bir arzu duymakta ve maddenin kullanımına karşı koyamamaktadır. Dolayısıyla söz konusu durum sürekli olarak tekrarlanmakta ve kronik özellikler göstermektedir (Derin, 2017). Uyuşturucu niteliğe sahip maddeye yönelik geliştirilen bağımlılık ciddi tehlike barındıran bir bağımlılık türüdür. Nitekim bağımlı olunan maddeyi elde edebilmek adına birey her şeyini feda edebilecek konuma gelebilmekte; maddi ve manevi tüm değerlerini göz ardı edebilmektedir (Aydın, 2016).

Bireyler pek çok nedenden ötürü madde kullanımına yönelebilmektedirler. Madde kullanımı bir veya birden fazla nedenden kaynaklanabilmektedir. Her ne kadar bu nedenler maddeye yönelik geliştirilen bağımlılığı açıklamaya ve

anlamlandırmaya yetmese de öncesinde önlem alınması açısından yol gösterici olabilmektedir. Başar ve arkadaşları (2022: 39) madde kullanımına neden olabilecek önemli risk faktörlerini ve nedenlerini şu şekilde sıralamışlardır:

- Ailevi faktörler: Ailede madde kullanımının yaygın olması, hoş görülmesi, kavga, çatışma ve şiddetin varlığı, katı disiplin, ihmal ve istismar, iletişimin zayıf olması.
- Grup (arkadaş, iş ve akran grupları) baskısı: Sosyal ortamdan dışlanma korkusu, güç kazanma, kendini kanıtlama ve farklı görünme isteği, sosyal ve kültürel çevrenin madde bağımlılığını onaylaması ve hoş görmesi.
- Psikolojik özellikler: Biyolojik faktörler, merak ve keşif duygusu, kişisel yatkınlık, dürtü kontrolünün bozuk ve zayıf olması, sorun çözme becerilerinde yıpranma, psikiyatrik rahatsızlıklar, travmatik durumlar (çok sevilen birinin veya objenin kaybı, kaza gibi),
- Çevresel faktörler: Sosyal destek mekanizmalarının yetersizliği, artan boş zaman, işsizlik, eğitimsizlik.

Görüldüğü üzere bireylerin madde kullanımına yönelmesinin ardında farklı nedenler bulunabilmektedir. Her ne nedenle olursa olsun başlangıçta az miktarda ve keyif vermesi amacı ile kullanılan bu maddeler zaman içerisinde birey için önem kazanmaya başlamaktadır. Dolayısıyla bilinçli ya da bilinçsiz olarak birey bu maddeyi alabileceği, bulabileceği ortamlara yönelmekte; sosyal ilişkilerini buna göre dizayn etmektedir. Nitekim bireyin bu durumdan iş, okul, sosyal hayatı etkilenirken madde kullanımından önce sahip olduğu ilişkilerin de hasar görmesi kaçınılmaz görünmektedir (https://bmyk.gov.tr).

Leifer (2014: 1241) yukarıda da sözü edilen madde kullanımının bağımlılığa dönüşme sürecini dört düzey ile açıklamaktadır. Bu süreç öncelikle maddenin denenmesi ile başlamakta ve dozun yavaş yavaş arttırılmasıyla kontrollü kullanıma evrilmektedir. Kontrollü kullanım zaman içerisinde kullanılan maddeye karşı koyamama neticesinde kötüye kullanmaya dönüşmektedir. Neticede birey kullanılan maddeye karşı bağımlılık geliştirilmektedir. Tüm madde bağımlıları önce kullandıkları maddeyi kendilerinde deneyerek sürece dâhil olmakta; söz konusu maddeyi kontrollü kullandıklarını dile getirmektedirler. Fakat maddenin kontrollü kullanımından bir sonraki aşamaya geçiş bir o kadar kolay olmaktadır. Çünkü ikisi arasında genellikle ince bir çizgi vardır. Burada sıklık önemli bir sinyaldir.

Dünyada ve Türkiye'de Rakamlarla Madde Bağımlılığı

Birleşmiş Milletler Uyuşturucu ve Suç Ofisi (UNODC) tarafından 2019 Dünya Uyuşturucu Raporu kamuoyuyla paylaşılmıştır. Dünya Uyuşturucu Raporu'nda 2017 yılında küresel düzeyde 271 milyon kişinin uyuşturucu kullandığı; bu sayının da 15-64 yaş arası dünya nüfusunun yüzde 5,5'ine tekabül ettiği bildirilmiştir. Aynı raporda, 2017'de 35 milyon insanın uyuşturucu kullanımı nedeniyle çeşitli rahatsızlıklar yaşadığı ifade edilmiştir (https://www.unodc.org/).

Yine Birleşmiş Milletler Uyuşturucu ve Suç Ofisi tarafından 2020 yılında yayınlanan raporda 2018'de dünya çapında yaklaşık 269 milyon kişinin uyuşturucu kullandığı bilgisi paylaşılmıştır. Söz konusu raporda; 2009 yılına oranla uyuşturucu kullanımının yüzde 30'dan fazla artış gösterdiği kaydedilmiştir ve 35 milyondan fazla kişinin uyuşturucu kullanım bozukluklarından muzdarip olduğu bilgisi yer almaktadır (https://www.unodc.org/).

Aynı Ofis'in 2021 yılında paylaştığı raporda ise 2010-2019 yılları arasında uyuşturucu kullanımının yüzde 22 düzeyinde arttığı, 2019 yılında dünya genelinde 275 milyon kişinin uyuşturucu kullandığı bilgisi paylaşılmıştır (a. https://www.aa.com.tr/). 2022 yılına ait raporda da benzer şekilde 2010-2020 döneminde uyuşturucu kullanımının yüzde 26 düzeyinde arttığı, 2020 yılında dünya genelinde uyuşturucu kullanan kişi sayısının 284 milyona ulaştığı ve yine dünya genelinde 15-64 yaş arası toplam nüfusun yüzde 5,6'sının uyuşturucu kullandığı bilgisi yer almıştır (b. https://www.aa.com.tr/).

Türkiye'de de durum ne yazık ki iç açıcı değildir. Türkiye konumu itibariyle geçiş yolu üzerinde olduğundan madde kullanım probleminden oldukça etkilenmektedir. Özellikle büyükşehirlerde; başta İstanbul, Bursa, İzmir, Ankara ve Antalya olmak üzere her ilde uyuşturucu madde kullanımı tespit edilmiştir. İnsani Yardım Vakfı'nın (2020) 2018-2020 yıllarını kapsayacak şekilde madde bağımlılığına yönelik hazırlamış olduğu raporda; Türkiye'de hayatında en az bir kez veya ara sıra uyuşturucu ve uyarıcı madde kullanan kişi sayısının 6-7 milyon, uyuşturucu bağımlısı sayısının ise 1 milyon 700 bin civarında olduğu belirtilmiş; Türkiye'deki bağımlıların %82'sinin 20-35 yaş aralığında bulunduğunun verisi paylaşılmıştır. Yine sözü edilen raporda uyuşturucudan hayatını kaybedenlerin %90'ının ise 35 yaşının altında olduğunun altı çizilmiştir.

Sosyal Dışlanma Ekseninde Bağımlılık Olgusu

Sosyal dışlanma kavramı ilk olarak Chirac Hükümeti döneminde Sosyal İşlerden Sorumlu Devlet Bakanı olan Rene Lenoir tarafından kullanılmıştır. Lenoir, toplumunun onda birinin aslında toplumdan dışlanmış olduğunu belir-

terek; mental ve fiziksel engellilerin, intihara meyilli insanların, hasta/bakıma muhtaç yaşlıların, istismara uğramış çocukların, madde bağımlılarının, suçluların, tek ebeveynli ailelerin, marjinal ve asosyal bireyler ile diğer sosyal anlamda uyumsuz bireylerin toplumla tam bir bütünleşme sağlamakta zorluk çeken bireyler olduğunu ifade etmiştir. Lenoir'e göre bu dezavantajlı gruplar aynı zamanda sosyal güvenceden de yoksun bireylerden oluşmaktadır (Silver, 1994: 532).

Aydın (2016) bu noktadan hareketle sosyal dışlanma (social exclusion) olgusunu yukarıda sayılan dezavantajlı konumdaki bireylerin toplumsal alana her ne kadar isteseler de çeşitli sebeplerden dolayı ulaşamamaları ve toplumsal alanın dışında konumlandırılmaları şeklinde ifade etmektedir. Sosyal dışlanma herkesin başına gelebilecek bir durumdur. Fakat görüldüğü üzere toplumun diğer kesimlerine oranla daha dezavantajlı konumda bulunan ve daha fazla risk altında olan, belirli geçmişlere ve deneyimlere sahip bireyler orantısız biçimde sosyal dışlanmadan muzdarip olmaktadır (Social Exclusion Unit, 2001: 11).

Sözü edilen dezavantajlı gruplardan biri de madde bağımlısı bireylerdir. Fakat bağımlılık ve sosyal dışlanma ilişkisi içerisinde sosyal dışlanmayı madde bağımlılığının hem nedeni hem de sonucu olarak incelemek gerekir. Öncelikle madde kullanımının sonucu olarak ortaya çıkan sosyal dışlanmadan bahsetmek yerinde olacaktır. Bu noktada madde bağımlısı olan birey, sevdiklerinden ve eski yaşam biçimlerinden uzaklaşmakta, hayatını sürdürebilecek yükümlülükleri yerine getiremeyecek duruma gelmektedir. Söz konusu durum ilerleyen süreçte işsizliğe ve marjinalleşmeye yol açabilmekte; bunun bir sonucu olarak bireyler sosyal dışlanmaya maruz kalabilmektedirler (Brandova, Kajanova, 2015: 127). Dolayısıyla madde kullanımı nedeniyle toplumda ayrımcılığa uğrayan ve damgalanma yaşayan bireyler, kendilerini toplumdan daha fazla izole edebilmektedirler. Bu durum daha fazla ötekileştirilmelerine sebep olmaktadır. Hatta bu bireyler ilerleyen aşamalarda tedaviye uyum sorunu dahi gösterebilmektedir (Tektaş Soy, Kocataş, 2020: 74). Nitekim Bulut (2021) da çalışmasında; bağımlı bireylerin tedavi süreçlerinin her aşamasında ortaya çıkması muhtemel sosyal dışlanma sorununun bu bireylerin motivasyonları üzerinde son derece önemli olduğunu belirtmiş; yaşanabilecek olumsuzlukların bağımlılığın tedavisinde mücadeleyi büyük oranda engelleyebileceğini ifade etmiştir.

Söz konusu bireyler kullandıkları madde nedeniyle toplumsal ilişkiler içerisinde kendilerine yer bulmakta zorlanmakta; geçerli ve gerçekçi ilişkiler kuramamaktadırlar. Dolayısıyla bireyin gerek sosyal gerekse ekonomik yaşamı

derinden etkilenmektedir. Bunun sonucunda bireyin toplum tarafından dışlanması kaçınılmaz olmaktadır ve kişi kendisini, etrafında kendiyle benzer özellikler gösterenler ile çevrili bir sarmalın ortasında bulmaktadır (Derin, Tapan, 2017: 29-30). Arılık (2019: 131) da benzer savı desteklemektedir. Ona göre madde kullanan bireyler, arkadaş edinme hususunda benzer ortamlarda kendini daha güvende hissettiklerinden bu ortamlara sıkı sıkıya bağlanmaktadırlar. Dolayısıyla paylaşılan ortaklıklar bireyin madde kullanma davranışını da tetiklemektedir.

Tektaş Soy ve Kocataş, (2020: 74) da yaşamının merkezine maddeyi koymuş bağımlı bireylerin toplumdan dışlanmasının kaçınılmaz bir sonuç olduğunu dile getirmektedir. Çünkü madde bağımlılığı, toplumsal yaşamda belli başlı değişimlere neden olmaktadır. Nitekim madde bağımlısı bireylere yönelik yapılan bir araştırmada katılımcılara bağımlılık sorunları sebebiyle yaşamları boyunca sosyal dışlanmaya uğrayıp uğramadıkları sorulmuş; 136 katılımcıdan 106'sının sosyal dışlanma sorunuyla karşılaştığı tespit edilmiştir (Bulut, 2021: 109). Bu durum bireylerin toplumun dışına itilmesine sebebiyet vermekte hatta ilerleyen süreçte bireyin kendini toplumdan dışlaması şekline dönüşebilmektedir. Söz konusu durumun kontrol altına alınmaması halinde bağımlı olan bireyin bilerek ve isteyerek tüm yaşamını bağımlı olduğu maddeye adaması ve toplumdan bütünüyle dışlanmış bir hayat sürmesi olası sonuçlar arasındadır. Bu bireyler, zaman içerisinde ailelerinden uzaklaşabilmekte, işyerinde sahip oldukları pozisyonlardan istifa edebilmekte dolayısıyla işlerini kaybedebilmektedirler (Tektaş Soy ve Kocataş 2020: 74; Brandova, Kajanova, 2015: 125).

Daha önce de belirtildiği üzere sosyal dışlanma, madde kullanımının bir sonucu olmaktan öte bir neden olarak da ortaya çıkabilmektedir. Konuya açıklık getirmek gerekirse; bağımlı bireylerde karşılaşılan sosyal dezavantaj ve dışlanma durumu, bağımlılıkların ortaya çıkmasından önce de var olan sorunlar olarak değerlendirilebilmektedir. Chein (1980: 77) söz konusu durumu yoksullukla ilişkilendirerek açıklamaktadır. Chein'e göre madde kullanımının görülme sıklığı yoksulluk koşulları ile yakından bağlantılı olup nüfusun en düşük sosyoekonomik statüye sahip olduğu, barınma ve eğitim tesislerinin kalitesi gibi ayrıcalıklardan yoksun, sıklıkla ayrımcılığa uğrayan grupların bulunduğu alanlarda yoğunlaşmaktadır.

Yeşilay tarafından gerçekleştirilen Uluslararası Uyuşturucu Politikaları ve Halk Sağlığı Sempozyumu'na katılan Dr. Gilberto Gerra da "*bağımlılığın şiddetinin alınan maddeye göre değil duygu değişimine bağlı olarak arttığını*" belirtmiş; "*sosyal olarak dışlanmanın madde bağımlılığına sebep olduğunu"* ifade etmiştir. Gerra'ya göre madde kullanımı, bireylerin yaşadıkları problemlerin

bir yansımasıdır. Dolayısıyla bireyler tramvayla baş etme amacıyla maddeye başlamakta; madde kullanan bireylerin ise büyük çoğunluğu yaşadıkları travmaların etkilerinden kurtulmak için maddeyi kullanmaktadır (https://www.yesilay.org.tr/ 2014).

Görüldüğü üzere literatürde sosyal dışlanma ve bağımlılık ilişkisini farklı yönleriyle açıklayan pek çok çalışma bulunmaktadır. Burada öncelikli olan hangisinin neden hangisinin sonuç olduğundan ziyade birbirleri arasındaki ilişkinin varlığının kabulüdür. Çünkü bağımlılık ve sosyal dışlanma ilişkisi içerisinde her iki durumda da hangisinin sebep hangisinin sonuç olduğunu kestirmek son derece karmaşık bir hal almaktadır. Hatta ilerleyen süreçte iki kavram arasındaki ilişki bir tür kısır döngüye girmekte; kendi içerisinde sarmala dönüşebilmektedir.

Bağımlılar ve İşgücü Piyasalarındaki Durumu

Bireyin psikolojik iyilik halinin temel gerekliliklerinden biri bir amaca sahip olmasıdır. Psikiyatr Victor Emily Frank'in (1946) 2. Dünya savaşı sırasında Nazi kampındaki deneyimlerini anlattığı "İnsanın Anlam Arayışı" adlı eseri hayatta bir amaç edinmenin ve yaşama anlam yükleyip umutla bakmanın ne denli önemli bir mesele olduğunun ispatı niteliğindedir. Yazar kitabında 3 yıl boyunca kaldığı kamptaki deneyimlerini mağdur perspektifinden, gözlemlerini ise uzman perspektifinden anlatmıştır. Kitapta kampta daha uzun süre hayatta kalanlar ve kurtulanlar ile erkenden ölenlerin ayrımını yaparken şu detaya değinmiştir, "hayata dair bir umudu olmayan insanlar çalışmaları karşılığında onlara verilen kupon ile sigara, öldürülmek istemeyen ve yaşama umutla bakan insanlar ise dinç ve sağlıklı görünmek için çorba alırdı".

İnsan yaşamında önemli bir misyona sahip olan çalışma; "yaşamın sürekliliğini sağlayan sosyal bir faaliyet olarak, geçmişi insanlığın var oluşuna kadar uzanan, insan yaşamının en merkezi alanlarından biridir". Çalışma bireyin hayata tutunmasını sağlayan ve pek çok ihtiyacını temin etmesine yardımcı olan elzem bir faaliyettir. Literatürde de bu düşünceyi destekleyen, çalışmayı olumlayan önemli görüşler mevcuttur. Örneğin Marx; insanın en önemli ihtiyaçlarından biri olan çalışmanın "insan metabolizması gereği doğal olarak gerçekleştirdiği bir aktivite" olduğunu söylerken; Smith çalışmayı gelişimin yegâne aracı olarak görür. Arendt, çalışmaya toplumsal bütünlük simgesi misyonunu yükler ve ona göre "insanın çalışması hayatın kendisidir". Freud ise çalışmayı "insanın doğasında var olan cinsellik ve saldırganlık gibi iki temel güdüyü toplumsallaştıran en iyi araç" şeklinde tanımlar (Keser ve Kümbül Güler, 2016: 65-68).

Bireyin çalışma dürtüsünde temel etken geçim kaygısıdır ancak çalışma, bireyin yaşamını sürdürme ihtiyacının da bir sonucudur (Keser, 2014: 5). Gerçekten de çalışma, yalnızca ekonomik değil, sosyal ve psikolojik ihtiyaçları temin etmek için de mecburi bir araçtır. Morse ve Weiss çalışmanın önemini test ettiği araştırmalarında katılımcılara "size çalışmanıza gerek kalmadan konforlu bir yaşam sürmeniz için bir fırsat sunulsa ne yaparsınız?" sorusunu yöneltmişlerdir. Araştırmaya katılanların %80'i sorulan soruya "çalışmaya devam ederim" cevabını vermiştir. Katılımcıların çalışmaya devam etmek istemelerinin nedenleri arasında ise çalışmanın bireyi meşgul tutması, işsizliğin olumsuz psikolojik etkisi ve çalışılmaması halinde zaman geçirme konusunda sorun yaşanması olduğu görülmüştür (Keser, 2014: 8). Dolayısıyla çalışma, birey için iktisadi ihtiyaçların temininden öte bir anlam taşımaktadır.

Çalışma bireyin özsaygısını ve toplum tarafından gördüğü değeri etkiler. Bununla birlikte çalışma, bireyin boş zamanında kaliteli vakit geçirmesi ve kendini geliştirmesi için gerekli geliri temin etmesini sağlar (Tınar, 1996: 6-9; Keser, 2014: 6,7). Bu noktadan hareketle boş zamanın verimli değerlendirilmesinin madde bağımlılığı ile doğrudan ilişkili olduğu bilinmektedir. Öyle ki 2016 yılında Alkol ve Madde Bağımlılığı Tedavi Merkezi'nde (AMATEM) tedavi gören 24 katılımcı ile görüşme yapılmış; madde bağımlılarının boş zaman aktiviteleri üzerine bir araştırma gerçekleştirilmiştir (Ertüzün vd., 2016). Görüşmelerin sonunda madde bağımlılığının sebepleri arasında boş zamanlarda tatmin edici aktivitelerde bulunamamaktan kaynaklanan can sıkıntısı olduğu görülmüştür. Madde bağımlıları; aile desteği, sosyal yardım gibi kanallar aracılığıyla iktisadi açıdan tam desteğe sahip olsalar da istihdam edilmemeleri nedeniyle günlerini anlamlı kılacak faaliyetlerden uzak kalmaktadırlar. Bu durum ise madde bağımlılarının sosyal ve psikolojik ihtiyaçlarının karşılanmaması ile sonuçlanabilmektedir.

Çalışma; sosyal, psikolojik ve iktisadi açıdan faydalı bir eylem iken işsizlik; psikolojik ve sosyal açıdan maliyet yaratan bir durumdur. Nitekim işsizlik; gelir kaybı, sosyal dışlanma, sosyal ilişkilerden ve sosyal çevreden uzaklaşma gibi sonuçlara neden olmaktadır (Tınar, 1996: 105-110). İşgücü piyasası, sosyal dışlanmanın merkezinde yer aldığından buna maruz kalan kişiler işgücü piyasasına katılım noktasında sorunlarla karşılaşabilmekte; hatta işgücü piyasasının dışında bırakılabilmektedir. Bununla birlikte, yoksulluk, evsizlik, fiziksel ve zihinsel sağlık sorunları, uyuşturucu kullanımı gibi pek çok sorun açığa çıkabilmektedir. Örneğin elverişsiz sağlık koşulları; işsizlik ve ekonomik hareketsizlik riski yaratabilirken bunun sonucunda ortaya çıkması muhtemel işsizlik de evsizlik riskini artırabilmektedir. Fakat zaten evsizliğin ken-

disi bir iş bulma ve işi sürdürülebilir kılmanın önünde bir engel olabilmektedir. Dolayısıyla bu durum kendi içerisinde bir kısır döngüye dönüşebilmektedir (Social Exclusion Unit, 2004: 25).

Birleşmiş Milletler Uyuşturucu ve Suç Ofisi'nin hazırlamış olduğu 2020 yılına ait raporda, pandeminin neden olduğu artan işsizlik ve azalan fırsatların orantısız bir şekilde yoksulları etkileyerek onları uyuşturucu kullanımına yönlendirdiği; ayrıca yine bu bireyleri para kazanmak için uyuşturucu kaçakçılığına ve yetiştiriciliğine karşı daha savunmasız hale getirdiği dile getirilmiştir (UNODC, 2020). Görüldüğü üzere işsizliğin neden olduğu bu sonuçlar; stres, depresyon, özsaygının yitirilmesi, sosyal izolasyon gibi psikolojik sorunların yanı sıra madde bağımlılığı, ahlaki çöküntü, suç işleme gibi sosyal sorunları beraberinde getirebilmektedir (Tınar, 1996). Anlatılanlardan yola çıkarak madde bağımlılığının işsizliğin yaratabileceği bir sonuç olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Fakat yine eklemek gerekir ki madde bağımlılığı işsizliğin bir sonucu olabildiği gibi nedeni de olabilmektedir. Dolayısıyla hangisinin sebep hangisinin sonuç olduğu konusunda kesin bir kanaatte bulunmak kolay değildir.

Madde bağımlılarının genellikle işsiz olduğu bilinmektedir (Şamar, Buz, 2022: 229). Madde bağımlısı bireyin gerek bağımlılıktan kurtulması için tedavi süreci tamamlanana kadar gerekse bağımlı olduğu öğrenildikten sonra ortaya çıkan sorunların (işgücü kaybı, toplumdan dışlanma gibi) giderilmesi için gerekli önlemlerin alınması bir ihtiyaç haline dönüşmektedir. Nitekim Avrupa Uyuşturucu ve Uyuşturucu Bağımlılığı İzleme Merkezi'nin 2012 yılında yayınladığı rapora göre; Türkiye'de tedavi gören madde bağımlısı bireylerin %49,31'i işsizdir. Aynı raporda madde kullanıcılarının bağımlılık nedeniyle mi işlerini kaybettikleri, yoksa işsizliğin bir sonucu olarak mı maddeye yöneldiklerine ilişkin verinin bulunmadığının altı çizilmiştir. Sonuç olarak madde bağımlısı işsiz bireylerin mesleki eğitimden yararlanmaları böylelikle iş bulmaları sağlanarak topluma yeniden kazandırılmaları çözüm önerisi olarak sunulmuştur (Avrupa Uyuşturucu ve Uyuşturucu Bağımlılığı İzleme Merkezi Türkiye Ulusal Raporu, 2012: 116).

Tektaş Soy ve Kocataş (2020) 2018 yılında madde bağımlılığı tanısı almış 207 kişi ile bireylerde benlik saygısı ve sosyal dışlanma algıları arasındaki ilişkinin belirlenmesine yönelik bir araştırma gerçekleştirmiş; söz konusu araştırmada, araştırmaya katılan madde bağımlılarının yarıdan fazlasının herhangi bir işte çalışmadıklarını tespit etmişlerdir. Yine ülkemizdeki bağımlı bireylere yönelik yapılan farklı çalışmalarda bu bireylerin herhangi bir işte çalışmayan ya da işsiz olanların oranının yüksek olduğu görülmüştür. Türkiye Uyuşturucu Raporu (2014) verileri de bu savı desteklemektedir ve rapora

göre madde bağımlılarının %66.1'i işsizdir. Tektaş Soy ve Kocataş'a göre madde bağımlılarının yüz yüze kaldıkları işsizlik sorunu, bağımlılığın bireylerin çalışma yaşamı dâhil tüm yaşamını olumsuz etkilemesinden kaynaklanmaktadır. Onlara göre; bu bireyler iş sahibi olsalar bile bağımlılıkları nedeniyle işlerinden ayrılma olasılıkları diğer gruplara göre daha yüksektir (Tektaş Soy ve Kocataş, 2020: 81).

1990- 2010 yılları arasında yapılan uluslararası araştırmaları kapsamlı şekilde inceleyip sonuçlarını özetleyen Henkel, (2011: 4) 130'dan fazla çalışmayı incelemiş; riskli alkol tüketimi, sigara bağımlılığı, yasadışı reçeteli ilaç ve madde kullanımının işsizler arasında daha yaygın olduğu sonucuna varmıştır. Yazara göre işsizlik, madde kullanımı için önemli bir risk faktörüdür. Benzer şekilde madde bağımlılığı da istihdam edilme şansını azaltmaktadır. Lee ve arkadaşları 2015 yılında yaptıkları çalışmada (2015: 36), genç yetişkinlerde işsizlik ve madde kullanımı arasında bir ilişki olup olmadığını ölçmüşlerdir. Çalışmanın verileri Seattle Sosyal Gelişim Projesinden alınmıştır ve çalışmada 10 ila 33 yaşları arasında geniş bir kitlenin verileri kullanılmıştır. Sonuçlar genç yetişkinlerde işsizliğin sigara bağımlılığı ile ilişkili olduğunu göstermiştir.

Beyazyürek ve arkadaşlarının (1990: 60) AMATEM'de tedavi gören 520 kişi üzerinde bağımlıların demografik özellikleri saptamak amacıyla yaptığı çalışmada ise örneklemin %38'inin işsiz olduğu görülmüştür. Avşar ve arkadaşlarının "*Madde Bağımlısı Hastalarda Sosyal Destek ve Benlik Algısı*" adlı araştırmalarında da benzer bir sonuçla karşılaşılmıştır. Araştırmada psikiyatriye başvuran 100 madde bağımlısı örneklemiyle çalışmış, örneklemin %33'ünün işsiz olduğu tespit edilmiştir. Evren ve Çakmak'ın damar yolu ile eroin kullananlar üzerinde yaptıkları araştırmada 167 bağımlı katılımcının %69,9'unun herhangi bir işte çalışmıyor olduğu tespit edilmiştir (Evren ve Çakmak, 2002: 23). Literatürdeki örnek çalışmalar işsizlik ve madde bağımlılığı arasında güçlü bir ilişki olduğunu doğrular niteliktedir.

Sosyal politika, "devlete ait ve topluma yönelik politikalar dizgisidir" (Koray, 20017: 19). Devlet bu politikalar yardımıyla toplumun üyesi olan bireyleri sosyal ve iktisadi yaşamın tehditlerine karşı korumayı amaçlar. Buradaki "bireyler" ifadesi şüphesiz dezavantajlı gruplar özelinde madde bağımlılarını da içermektedir. Dolayısıyla madde bağımlılarının sosyal yaşamda ve çalışma yaşamında korunmasına ilişkin sosyal politikaların önemli bir rolü bulunmaktadır. Örneğin Türkiye İş Kurumu (İŞKUR) tarafından yürütülen iş ve meslek danışmanlığı hizmetleri arasında madde bağımlılarının istihdam edilmesi hizmeti de bulunmaktadır. İŞKUR, iş kulüpleri aracılığıyla madde bağımlılarının da aralarında bulunduğu özel politika gerektiren gruplara iş ve

meslek danışmanlığı yapmaktadır. Bu amaçla madde bağımlısı bireylere 6-15 kişilik gruplar halinde 2-5 gün arası süren eğitimler verilmektedir. Eğitim süreci boyunca işe girmek için yapılması gerekenler, özgeçmiş hazırlama, iş aramak için izlenebilecek yollar gibi konular hakkında bilgiler verilmekte ve çalışma hayatından tecrübeler aktarılmaktadır (www.işkur.gov.tr). Böylelikle söz konusu bireylerin sosyal rehabilitasyonu ve topluma tekrar entegrasyonu sağlanmaya çalışılarak işgücü piyasası içerisinde kendilerine yer bulabilmelerine imkân tanınmaktadır (https://media.iskur.gov.tr). Diğer yandan Yeşilay Danışmanlık Merkezi (YEDAM) de madde bağımlısı bireylere psikolojik ve sosyal destek sağlamaktadır. YEDAM, ücretsiz verdiği bu hizmetle birlikte işsizlik, boş zamanın değerlendirilmesi gibi konularda ilgili kurumlarla işbirliği halinde çalışmaktadır (www.yedam.org.tr).

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere madde bağımlısı bireylerin rehabilite edilmesi ve topluma tekrar kazandırılması son derece önemlidir. Nitekim Şamar ve Buz (2022) çalışmalarında alkol ve madde kullanım bozukluğu olan bireylerin gördükleri tedavilerin yanı sıra bu bireylere yönelik istihdam politikalarının geliştirilmesinin onların topluma kazandırılmalarında önemli olduğunun altını çizmiştir. Bu kapsamda yaptıkları çalışmada söz konusu bireylere yönelik Erenköy Bağımlı Hastalar İçin Rehabilitasyon (BAHAR) Merkezi'nde sürdürülen uygulamalar değerlendirilmiştir. Araştırmanın gerçekleştirildiği merkezde rehabilitasyon sürecinde hastalara yönelik ruhsal ve fiziksel desteğin yanı sıra mesleki becerilerinin değerlendirilmesi, bu bireylerin istihdama hazırlanması ve işe yerleştirilmesine yönelik faaliyetler de yer almaktadır. Çünkü toplumsal yaşamın ve işgücüne katılımın sağlanması rehabilitasyon sürecinin en önemli hedeflerinden biri olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla tedavi sürecindeki hastalara İŞKUR destekli iş arama sürecinde özgeçmiş hazırlama, iletişim becerileri geliştirme, mülakat teknikleri, işe hazırlık süreci ve işe uyum süreci konularında eğitim verilmekte; tedavi sürecinin ardından yine İŞKUR vasıtasıyla iş arama süreçleri başlatılmaktadır. Bu kapsamda 2019 yılında merkezde bir süredir tedavi gören 13 hastaya 6 ay boyunca istihdam programına katılma imkânı sağlanmıştır. Neredeyse tüm hastalar programı başarıyla tamamlamışlardır. Sürecin sonunda altı hasta bireysel iş arama süreciyle kalıcı bir işe yerleştirilmişlerdir. 2021 yılında ise İŞKUR destekli proje aracılığıyla rehabilitasyon sürecinde olan bağımlı bireylere kurs verilmiş; rehabilitasyon sürecini tamamlamış ve en az 6 aydır remisyonu[1] olan bireyler iş bulma süreci ve projelerden faydalanmak için İŞKUR'a yönlendirilmiştir (Şamar ve Buz, 2022: 229).

[1] Remisyon; kişide madde bağımlılığı ya da maddenin kötüye kullanımı ölçütlerinden hiçbirinin olmaması durumudur (Yılmaz vd., 2014: 244).

Madde bağımlıları dezavantajlı gruplar arasında sayılmaktadır fakat bu bireylere yönelik politikalar çoğunlukla sosyal yaşamda korunmalarına yöneliktir. Ancak madde bağımlılarının istihdam öncesinde, istihdam sırasında ve sonrasında korunması da büyük önem arz etmektedir. Öyle ki madde bağımlılığı, sosyal dışlanma ve işsizlik birbiri ile ilişkili meselelerdir. Bu değişkenler birbirini hem etkilemekte hem de birbirinden etkilenmektedir (Bradshaw vd., 2004: 51). Dolayısıyla madde bağımlılarının istihdam edilmesi, onların bağımlılıklarından kurtulmalarına yardımcı olabilecek, sosyal dışlanma, etiketlenme gibi problemlerin önüne geçerek madde bağımlılığının sebep olduğu toplumsal sorunları da azaltabilecektir.

Sonuç

Madde bağımlılığı yalnızca bireysel açıdan değil toplumsal açıdan da ağır sonuçları olan ciddi bir sorundur. Ulusal ve uluslararası alanda madde bağımlılığı ile mücadele çabaları henüz tam anlamıyla karşılık bulamamıştır. Madde bağımlılığı bireyin sosyal, psikolojik ve bedensel açıdan zarar görmesine neden olmaktadır. Bilinen birçok zarar ile birlikte sosyal dışlanma, madde bağımlılarının karşı karşıya kaldığı mühim sorunlardandır. Madde bağımlısı bireyler bağımlılıkları nedeniyle tıpkı diğer dezavantajlı gruplar gibi sosyal dışlanmaya maruz kalmaktadırlar. Ancak bu noktada iyimser olunabilecek husus, madde bağımlılığının "kadın olmak, yaşlı olmak veya engelli olmak" gibi değiştirilmesi güç veya doğal bir durum olmamasıdır. Zira doğru tedavi yöntemi ve uygulanacak politikalarla madde bağımlılığının önüne geçilmesi pekâlâ mümkündür.

İşsizlik ve madde bağımlılığı arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Öyle ki işsizlik madde bağımlılığına, madde bağımlılığı da işsizliğe neden olabilmektedir. Literatürdeki veriler de madde bağımlılarının karşı karşıya olduğu işsizlik sorununu doğrulamaktadır. Hangisinin sebep hangisinin sonuç olduğundan bağımsız olarak işsizlik ve madde bağımlılığının bireyin toplumdan dışlanması ile sonuçlanması neredeyse kaçınılmazdır. Madde bağımlılarını sosyal yaşamda korumaya yönelik politika ve uygulamaların yanında onları çalışma hayatına dahil etmeyi amaçlayan uygulamaların arttırılması bu hususta önem arz etmektedir. Öyle ki geniş çerçeveden bakıldığında çalışma, bireye hayatta kalmak için bir amaç sunduğundan madde bağımlılığını tedavi edebilecek bir tür yöntem olarak görülebilir. Özetle madde bağımlıları istihdama, bu sayede topluma kazandırılmalıdırlar. Bu amacın gerçekleştirilmesi için iki farklı sorun alanında da doğru çözümleri saptamak önemlidir. İşsizliğin madde bağımlılığına sebep olması sorununun çözümü için doğrudan madde bağımlılığı ile mücadele yolları ve madde bağımlılarına yönelik istih-

dama kazandırma uygulamaları etkili olabilecekken; madde bağımlılığının işsizliğe sebep olması durumunda bu çözüm yolları yetersiz kalabilecektir. Öyle ki bağımlı bireyin geri dönmemek üzere işini kaybetmesi, bağımlılığı nedeniyle sahip olduğu psikolojik hasarı perçinleyip bağımlılığın şiddetini arttırabilecektir.

Madde bağımlılığı çalışanın işten çıkarılması için esaslı bir sebep olarak kabul görmektedir. Elbette bu kabul, işveren ve diğer çalışanların korunması açısından önem arz etmektedir. Ancak halihazırda madde bağımlılığı gibi bir sorunla karşı karşıya olan bireyin işsiz kalması, hayatta kalmak için amaç edinebileceği bir faktörü yitirmesine sebep olabilecektir. İşten çıkarılan madde bağımlısı çalışanın tedavi olması ve tedavisinin sonuç verdiğinin ispatlanması halinde işe geri alınması hususunda sağlanacak teşvikler ve benzeri uygulamalar; madde bağımlılığı- işsizlik kısır döngüsünün kırılmasını sağlayabilecek, madde bağımlılarının topluma kazandırılmasına yardımcı olabilecektir. Bununla birlikte madde bağımlılarının sivil toplum kuruluşlarınca sağlanan hizmetlerden daha çok haberdar olmalarını sağlamak, bu hizmetleri sosyal platformlarda ve kamusal alanlarda daha görünür hale getirmek, daha fazla bağımlı bireyin topluma kazandırılmasına yardımcı olacaktır.

Kaynakça

Arılık, Merve (2019). *Madde Bağımlılarının Damgalanma Sonrası Bağımlılık Döngüsü,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Avşar, Gülçin; Koç, Filiz; Aslan, Gülay (2016). Madde Bağımlısı Hastalarda Sosyal Destek ve Benlik Kaygısı, *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 1, 44-49.

Aydın, Betül (2016). *Toplumsal Dışlanma ve Aidiyet Kıskacında Bağımlı Gençlik (Konya Örneği),* Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Başar, M.Resul; Aktaş, Selman; Aydemir, İshak (2022). Madde Bağımlısı Bireylerin Ailelerinin Karşılaştıkları Psiko-Sosyal ve Ekonomik Güçlükler ile Sosyal Dışlanma Algılarının Sosyal Hizmet Perspektifinden İncelenmesi, *Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi*, 19, 37-52.

Beyazyürek, Mansur; Alpkan, Latif R.; Karamustafalıoğlu, Oğuz; Özer, Ömer A.; Anıl, Mustafa K. (1990). Uyuşturucu Madde Bağımlılarında Demografik Özellikler, *Dusunen Ada : The Journal of Psychiatry and Neurological Sciences,* 12, 59- 61.

Booth, Martin. (1996). *Haşhaştan Eroine Uyuşturucunun 6000 Yıllık Öyküsü*. (Çev. Özden Arıkan) Sabah Yayınları, İstanbul.

Bradshaw, Jonathan; Kemp, Peter; Baldwin, Sally; Rowe, Abigail (2004). *The Drivers of Social Exclusion a Review of the Literature for the Social Exclusion Unit in the Breaking the Cycle Series,* Office of the Deputy Prime Minister, London.

Brandova, Nikola ve Kajanova, Alena. (2015). Social Exclusion Among Problem Drug Users, *Journal of Nursing, Social Studies, Public Health and Rehabilitation*, 3(4), 123–129.

Bulut, Tunahan (2021). *Sosyal Dışlanmanın Alkol ve Madde Bağımlısı Bireylerin Sosyal Yaşamlarına Etkilerinin İncelenmesi,* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Chein, Isidor (1980). *Psychological, Social, and Epidemiological Factors in Juvenile Drug Use. Lettieri, Dan J.; Mollie Sayers, Helen Wallenstein (Eds), in Theories On Drug Abuse Selected Contemporary Perspectives,* NIDA Research Monograph 30. Pearson, USA.

Derin, Murat ve Tapan, Metin Gani (2017). Madde Bağımlılığı ve Sosyal Dışlanma, *Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi*, 10, 26-36.

Derin, Murat (2017). *Madde Bağımlısı Bireylerin Sosyal Dışlanma Algıları: Ankara AMATEM Örneği*, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Ertüzün, Ezgi; Koçak Uyaroğlu, Arzu; Demirel, Başak; Koçak, Emine (2016). Boş Zaman Aktivitelerinin Madde Bağımlılığı Sürecindeki Rolüne İlişkin Nitel Bir Araştırma, *Hacettepe Spor Bilimleri Dergisi*, 27 (2), 49-58.

Evren, Cüneyt ve Çakmak, Duran (2002). Damar Yolu ile Eroin Kullananlarda Enjektör Paylaşımı ve İlişkili Özellikler. *Bağımlılık Dergisi*, 3(1), 21- 26.

Frank, V. Emil (2019). *İnsanın Anlam Arayışı*, Okuyan Us Yayıncılık, İstanbul.

Henkel, Dieter (2011), Unemployement and Subsance Use: A Review of the Literature (1990-2010), *Institute of Addiction Research, University of Applied Sciences,* 4, 4-27.

İnsani Yardım Vakfı (2020). *Madde Bağımlılığı ve Bağımlılıklarla Mücadelede Sivil Toplumun Rolü*, İHH İnsani Yardım Vakfı Saha Raporu, Ocak 2018- Aralık 2020, İstanbul.

Keser, Aşkın (2014). *Çalışma Psikolojisi*, Ekin Yayıncılık, Bursa.

Keser, Aşkın ve Kümbül Güler, Burcu (2016). *Çalışma Psikolojisi*, Umuttepe Yayınları, Kocaeli.

Koray, Meryem (2007). Sosyal Politikanın Anlamı ve İşlevini Tartışmak. *Çalışma ve Toplum,* 4, 15- 19.

Lee, Jungeun Olivia; Hill, Karl G.; Hartigan, Lacey A.; Boden, Joseph M. Guttmannova, Katarine; Kosterman, Rick; Bailey, Jennifer A.; Catalano, Richard F. (2015). Unemployment and Substance Use Problems Among Young Adults: Does Childhood Low Socioeconomic Status Exacerbate the Effect? *Social Science and Medicine,* 143, 36- 44.

Leifer, Gloria (2014). *Introduction to Maternity and Pediatric Nursing, (7th Edition),* Elsevier Saunders, USA.

Silver, Hillary (1994). Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms, *International Labour Review*, 133(5-6), 531-578.

Social Exclusion Unit (2001). *Preventing Social Exclusion,* UK Cabinet Office, March 2001, London.

Social Exclusion Unit (2004). *The Drivers of Social Exclusion Review Of The Literature*, Office of the Deputy Prime Minister, September 2004, London.

Şamar, Berhudan ve Buz, Sema (2022). Bağımlılık Rehabilitasyonunda Sosyal Hizmet Uygulamaları: Erenköy BAHAR Modeli, *Bağımlılık Dergisi*, 23(2), 221-232.

Taylan, H. Hüseyin (2020). "Bağımlılar", *Dezavantajlı Gruplar ve Sosyal Hizmet*, Ed. Meryem Serdar, Grafiker Yayınları Ankara, 279-308.

Tektaş Soy, İlayda ve Kocataş, Semra (2020). *Madde Bağımlılığı Tanısı Almış Bireylerde Benlik Saygısı ve Sosyal Dışlanma Algıları Arasındaki İlişki, EGEHFD,* 36(2), 73-86.

Tınar, M. Yaşar (1996). *Çalışma Psikolojisi,* Nejdet Bükey A.Ş., İzmir.

Yılmaz, Alkin; Can, Yeşim; Bozkurt, Müge; Evren, Cüneyt (2014). Alkol ve Madde Bağımlılığında Remisyon ve Depreşme. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 6(3): 243-256.

http://www.sck.gov.tr/wp-content/uploads/2020/02/2012-T%C3%BCrkiye-Uyu%C5%9Fturucu-Raporu.pdf (erişim tarihi: 21.02.2023).

https://www.yedam.org.tr/ne-yapiyoruz (erişim tarihi: 24.02.2023).

https://bmyk.gov.tr/TR-67180/uyusturucu-bagimliligi.html (erişim tarihi: 27.02.2023).

https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bm-dunyada-2019da-275-milyon-kisi-uyusturucu-madde-kullandi/2284030 a. (erişim tarihi: 24.02.2023).

https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bm-dunyada-2020de-284-milyon-kisi-uyusturucu-madde-kullandi/2623541 b. (erişim tarihi: 24.02.2023).

https://www.iskur.gov.tr/is-arayan/is-ve-meslek-danismanligi/is-kulupleri/ (erişim tarihi: 24.02.2023).

https://media.iskur.gov.tr/39217/uyusturucuyla-mucadele-4-kirim.pdf (erişim tarihi: 10.03.2023).

https://www.unodc.org/ropan/en/unodc-world-drug-report-2020_-global-drug-use-rising-while-covid-19-has-far-reaching-impact-on-global-drug-markets.html (erişim tarihi: 24.02.2023).

https://www.unodc.org/unodc/en/frontpage/2019/June/world-drug-report-2019_-35-million-people-worldwide-suffer-from-drug-use-disorders-while-only-1-in-7-people-receive-treatment.html (erişim tarihi: 24.02.2023).

https://www.yesilay.org.tr/tr/bagimlilik/madde-bagimliligi (erişim tarihi: 24.02.2023).

https://www.yesilay.org.tr/tr/haberler/uyusturucunun-olmadigi-bir-toplum-hayal-degil (erişim tarihi: 08.03.2023).